

Oktatás és lelki gondozás a dualizmus kori magyar börtönügy történetében

Bevezetés

Magyarországon a szabadságvesztéssel járó büntetés és az ahhoz kapcsolódó végrehajtási intézményrendszer több évszázados múltra tekint vissza. A nép nevelésének, jogkövetésre szoktatásának, a bűnözéstől való visszatartásának eszközei között a középkorban prioritást élvező halálbüntetés mellett megtaláljuk a börtönt is. Az egyes cselekedetek szabadságvesztéssel (bezárás, elzárás, szolgasorba kényszerítés) való büntetése már az Árpád-kori törvénykezésekből is jól ismert.

A reformkorig a nevelés eszméje nem kapott kiemelt szerepet az európai börtönökhöz hasonlóan hazánkban sem, ugyanis a szabadságmegvonást – ami a közrendűek számára nem volt valódi érték – nem tekintették önmagában kellő büntetésnek, ezért a börtönbüntetés a testi fenyítés különböző formáival egészült ki. A hazai intézmények történetében jelentős változást a reformkor időszaka hozott, amikor számos, a társadalmat foglalkoztató kérdés mellett, az igazságszolgáltatás megreformálása is aktuálissá vált. A reformkor jeles képviselői – mint Kossuth Lajos, Széchenyi István, Deák Ferenc és Eötvös József – több alkalommal emeltek szót a büntetési rendszer átalakítása és tovább már nem hallogatható megreformálása érdekében. A munkálatok eredményeként az 1843/44. évi országgyűlésre az Országos Választmány elkészített egy „Börtönügyi-codex javaslatot”, amely a korban Európa egyik legmagasabb színvonalú börtönrendszerre kiépítésének részleteit tartalmazta (előírányozta az országos, kerületi, megyei, városi fogházak és börtönök létrehozását), azonban a bécsi kancellária elutasítása miatt a tervek megvalósítására már nem volt lehetőség.¹ Ugyanis a szabadságharc bukása az alkotmányosság megszűnését és a neoabszolutizmus időszakának kezdetét jelentette. A császár kezében összpontosult a törvényhozó és a végrehajtó hatalom. Magyarországon is bevezették az osztrák polgári törvénykönyvet és perrendtartást, majd 1852-ben az egész birodalom új büntető kódexet kapott.²

Az 1852. évi büntetőtörvényben egyetlen rövid paragrafus foglalkozott a rabok művelődésének-oktatásának kérdésével. Ez utóbbit kiegészítve az 1854. évi rendelet az elítélt számára lehetővé tette a cellában az olvasást, de egyszersmind megtiltva a politikai tartalmú, illetve a tartalmától függetlenül bárminemű kézírást tartalmazó művek, írások forgatását.³ A korabeli osztrák börtönügy fontos

1 KAPA-CZENCZER Orsolya: *Fiatalkoriúak szabadságvesztés büntetése – különös tekintettel a nevelés kérdésére*. Doktori Disszertáció, Budapest, KRE Állami- és Jogtudományi Kar, 2008. 225.

2 KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2012. 283.

3 MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, Osiris–Századvég Kiadó. 1995. 73.

eleme az egyházakkal és a rendekkel kialakított szerződéses kapcsolat, melynek eredményeképpen 1859-re a fegyházak fele vallási testületek kezébe került, amíg korábban az egyház feladata kimerült a lelki gondozásban, addig a 19. század közepétől egyes börtönök teljes „kezelése” vallási közösségek alá tartozott.

A magyar büntetés-végrehajtás 1860-ig az osztrák belügyi és igazságügyi szervek kettős irányítása alá, majd 1867-ig a Helytartótanács felügyelete tartozott. Hazánkban 1854 és 1865 között a korábban is hasonló célt szolgáló intézmények helyén hét országos fegyház jött létre: Lipótvár, Vác, Illava, Munkács, Márianosztra, Nagyenyed és Szamosújvár.

A kiegyezés évében számos megoldandó kérdés állott az igazságügyi tárca előtt, melyek közül az egyik legsürgetőbbnek a büntetőjog szabályainak kidolgozása és törvényi szintű szabályozása, azaz a büntető törvénykönyvre és a büntető-eljárásra vonatkozó törvényjavaslatok munkálatinak lezárása bizonyult.

Nevelés és oktatás a 18-19. századi börtönökben

A nevelés eszméjének egyik első definiálásával már a 17. században a munkaerő értékesítésére alapított, a munkát mint fenyítő kényszert alkalmazó németalföldi holland fenyítőházak működése során találkozunk.⁴ A fenyítőházak működésével szorosan összefonódó munkáltatás, nevelés és reszocializáció fontossága lassan a büntetési gyakorlat részévé vált, egyúttal letéve a modern büntetés-végrehajtás rendszerének alapját.⁵ A 18. század végén a quakerek (George Fox alapította protestáns vallási szekta, melynek tagjai az 1670-es években angliai üldöztetésük idején Amerikába, Pennsylvaniába menekültek) által Amerikában létrehozott első rabgondozó társaság több javaslatot dolgozott ki a rabok nevelésének szisztémájára és egyúttal a magányosság feltételei között biztosítandó önvizsgálat lehetőségére.⁶ Európában is börtönreformerek (John Howard, Elizabeth Fry) szólaltak fel a rabok védelmében, éltre hívva a Philanthropic Society („emberbaráti társaságot” 1788), valamint az első farm-iskolát.⁷

A 19. század elején egyre többen (Karl J. A. Mittermaier 1858; Karl D. A. Röder 1854) hívták fel a figyelmet arra, hogy a munkáltatás önmagában nem fejt ki javító hatását, ha ahhoz nem társul lelki gondozás, oktatás és az ártalmas társaságtól való elszigetelés.⁸ A fenyítőházi munkáltatás eszméjéhez csatlakozott a „lélek megbüntetése” is. D. de Mably, a kor jeles büntetőjogásza így fogalmazott: „Ha szabad így mondanom, a büntetésnek sokkal inkább a lelket, mint a testet kell érintenie.”⁹ Poroszországban a 19. század elején elsőként Joachim Erdmann von

4 WAHLBERG, Wilhelm Emil: Die Strafmittel. *Handbuch des deutschen Strafrechts* (Holtzendorff, Franz von Hg.). Bd. 2. Verlagsbuchhandlung, Berlin, Carl Habel, 1871; MEZEY Barna: A nevelés és a javítás gondolatának megjelenése a börtönügy történetében. *Börtönügyi Szemle* 26. 2007. 3. 22.

5 MEZEY, 2007. 23.

6 MEZEY, 1995. 22.

7 DÁVID Lilla: *A hazai pártfogó felügyelet intézkedésének szerepe a fiatalok bűnelkövetésének megelőzésében*. Doktori Disszertáció, Pécs, PTE Állami- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, 2013.

8 MEZEY, 1995. 23.

9 Idézi MEZEY, 2007. 23.

Arnim igazságügyi miniszter fogalmazta meg a rabok „javításának” szükségességét, azaz a munkához, a renchez szoktatással párosuló morális, pszichés átalakításukat az állam feladatáknak. Az 1857-es frankfurti nemzetközi jótékonyági kongresszus tagjai szintén a „javítás” – mely fogalmat a büntetés reszocializációs eszközöként értelmezték – mellett foglaltak állást.

A magyar börtönrendszer a már a gyakorlatban kipróbált nemzetközi modelleket vegyítve követte. Ezek között említendő egyrészt a 17. századi gyökerekkel rendelkező Filippo Franci kezdeményezéséhez köthető, a börtönökben a teljes elkülönítést célul kitűző magánrendszer meghonosítása, mely később kiegészült a közös tanulás és vallásoktatás lehetőségével, másrészt az auburni, más néven hallgató rendszer, mely a közös együttlételet csak éjszakára szüntette meg, így ez részleges elkülönítést jelentett csak. Ez utóbbi rendszer bár eleinte széleskörű támogatottságot élvezett az egyes országokban, azonban az 1846. évi frankfurti büntetőjogi kongresszuson a tagok már a magánrendszer mellett érveltek. Az 1857-es Birminghamben megrendezésre kerülő börtönügyi kongresszus tagjai és előadói a Sir Walter Crofton ír börtönügyi főfelügyelőjével fémjelzett, a társadalomba való visszatérés hatékony elősegítését és támogatását előtérbe helyező, Európa-szerte fokozatos rendszer néven ismerté vált ír modell (szisztéma) bevezetését ajánlották.

A fent említett hallgató rendszer Amerikában alakult ki, melyet a 19. század közepétől egyre több kritika ért, így 1859-től már egyesek ott is a magánrendszer mellett érveltek. Európában és Magyarországon is csak a két (magán–hallgató) rendszer egyes elemeinek átvételére került sor. Ugyanis Európában a magánrendszernek elsődleges célja az elítélt világtól való teljes elzárása, illetve a rabtársaktól való elkülönítése és nem a semmittevésre ítélt volt. Sőt jellemzővé vált a belső foglalkoztatás, továbbá az elítélt a lelki gondozás mellett cellájában olvashatott, művelődhetett és tanítást is igényelhetett. Az amerikai modellel szemben az európai hallgató rendszer nem ítélt teljes hallgatásra, helyette a differenciáló bánásmóddal kísérletezett.

Hazánkban a hallgató rendszernek kevés támogatója volt, szemben az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat által is preferált magánrendszerrel, mely végül elsősorban anyagi okok miatt nem alakulhatott ki eredeti formájában. Magyarországon az ír megoldást alapul véve a német, az osztrák, a francia és az angol intézeteket tanulmányozva próbálták a hazai börtönrendszert kiépíteni; míg Angliában és Írországból a fokozatos, Svédországban, Hollandiában, Poroszországban a magán, Belgiumban a magán és az elkülönítési, Svájcban az auburni rendszer volt jellemző, Franciaországban, Portugáliában és a német államokban mindkettő megtalálható.¹⁰

A kiegyezés után Magyarországon is kezdetét vette az Angliában kialakult a fokozatosságra törekvő börtönrendszer kiépítése. A rendszer alapja az öntevékenység és az önsegítés útján történő javulás volt. Három szakaszra tagolódott: „az első, magánelzárásban letöltött fázis után az éjjeli elkülönítés és a nappali

¹⁰ MEZEY, 1995. 44.

közös munkáltatás időszaka következett, végül a kedvező magatartásuk esetén az elítéltek a feltételes szabadság kedvezményében részesülhettek.”¹¹

Az oktatás és a lelki gondozás megszervezésének első lépései a hazai fegyintézetekben

Az első lépések sorában már 1867 októberében sor került a hazai fegyintézetek állapotának felmérésére. A 1867-es jelentésből kiderül, hogy már 1867 előtt is a javításnak feltétele lett volna a rabok bűnösség és életkor szerinti osztályozása, elkülönítése, azonban az intézetek többségében ez nem valósult meg. Megemlíthető a munkácsi fegyház, ahol ugyan szintén nem a bűnösség, hanem a felekezet és műveltség szerint különítették el a rabokat, ez utóbbiak némi kiváltságot élveztek, hasonlóan a lipótvári fegyházhoz, ahol nappal ugyan nem, de éjszakára külön helyezték el a műveltebbeket.¹²

A 19. század közepén a rabok oktatása, nevelése szorosan összekapcsolódott a lelki gondozással, ugyanis részben az alacsony fizetés miatt a fegyházakba elszegődni nem kívánó tanítók hiányában a lelki szolgálatot ellátó papok feladata volt az elemi oktatás is. Munkácson a helyi katolikus pap hetente kétszer a 24. életévet be nem töltött rabokat írni, olvasni és számolni tanította, az illavai intézetben berendezett iskolahelység is volt, azonban tényleges oktatás tanító hiányában csak 1864-ben folyt, míg Szamosújváron többszöri kísérlet után sem sikerült a tanítást is vállaló bejáró lelkészt találni.¹³

A lipótvári intézetben a lelki gondozást és oktatást igen eredményesnek ítélték az 1867-es jelentés, amely szerint a rabok bármikor magukhoz hívhatták a lelkészt (két római katolikus, egy görög egyesült és egy evangélikus lelkészt, valamint egy rabbit alkalmaztak), aki a lelki gondozás mellett heti három alkalommal német, szlovák és magyar nyelvű erkölcsi tanításokat szervezett. A lelkészek mellett külön tanítókat is alkalmaztak, akik a 172 főt befogadó két tanszobában magyar, szlovák és német nyelven oktattak.¹⁴ Itt a 22. életévüket még be nem töltött elítélteknek kötelező volt a heti nyolcórás oktatásban részt venni. Kominek Lajos tanító munkáját a fegyház könyvtára – mely Részó Ensel Sándor pest megyei tiszügyész, büntetőjogi szakíró adakozásából jött létre és a közel 60 vallásos mű mellett, 50 iskolai tankönyvet és több ismeretterjesztő munkát is tartalmazott – segítette.¹⁵

11 SZÚCS András: A végrehajtási fokozat megváltoztatásának elméleti és gyakorlati kérdései. *Börtönügyi Szemle* 28. 2009. 4. 1.

12 PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra*. Pest, Emich G., 1867.

13 Hivatalosjelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben. Igazságügyministerium, Buda, 1868. 79.

14 MEZEY, 1995. 104.

15 PULSZKY – TAUFFER, 1867. 284.; RÉSÓ ENSEL Sándor: *Fegyházi reform Magyarországon*. Pest, Khór és Wein, 1868. 336.

Vácott a lelki gondozás közel sem volt olyan szervezett, mint Lipótváron, mivel fegyintézeti lelkész nem működött, csak egy katolikus pap tartott misét. Az oktatás Rákóczy János, a városi tanító áldozatos munkájának köszönhetően volt biztosított. Vácon minden 20 év alatti rabnak (1867-ben 95 fő) kötelező volt részt venni a napi kétórás tanításon.¹⁶ Nagyenyeden nem volt tanító, hanem az igazgató s az őrzőparancsnok tartotta a 30 év alatt mindenkinek kötelező általános oktatást, míg Márianosztrán 1867-ben 121 fegyencnő vállalta az elemi oktatásban való részvételt.

Bár láthattuk, hogy 1867 előtt is történet kísérlet a vallásos lelki gondozás mellett a fegyintézetek falai között zajló elemi ismeretek tanítására, de az oktatás szervezett formájának kiépítése még váratott magára. Az elért csekély eredmények elsősorban a lelkes és elkötelezett tanítóknak, lelkészeknek voltak köszönhetőek. A tanítók számára komoly kihívást jelentett, hogy a fegyencek többsége teljesen műveletlen volt, az elemi ismeretek minimumával sem rendelkezett.¹⁷

A javítás és a reszocializáció fontos feltételének tekintettek a lelki gondozás mellett a munkáltatást is. A hazai fegyházak többségében az osztrák általános bérbeadási rendszert vezették be, mely szerint a munkáltatás az állam tulajdonában álló épületben, állami felügyelők mellett valósulhat meg. Az állam valamennyi fegyenc munkaeréjét bérleti szerződés formájában értékesítette egy vállalkozónak, azonban érthető módon a bérlőnek nem volt érdeke a rabok bármilyen „javítása”, oktatása. Az 1867-es jelentés problémaként vetette fel, hogy a legtöbb rab a gyárüzemekben csak egy-egy résztvevőenységet tanult „be”, így szabadulások után annak általában semmiféle hasznát nem vette. A szabadulás utáni elhelyezkedést nehezítette a hazai ipart a 19. közepéig meghatározó céhes rendszer, ugyanis a céhek tagjai nem engedték maguk közé az itt végzeteket, sőt mi több gyakran kerültek összetűzésbe a fegyintézetekből szabadult, frissen képzett, kézművességben jártás iparosokkal.

A váci intézetben a rabok azt sérelmezték, hogy a munka kijelölésekor egyáltalán nem vették figyelembe egyrészt a korábban már végzett munkájukat, tevékenységüket, másrészt az általuk elsajátítani vágyott, szabadulásuk után is gyakorolható mesterségeket (pl. a preferált cipész, asztalos munkával szemben a szalmakalap-készítés rejtelseibe igyekeztek bevezetni a rabokat).¹⁸ A Márianosztrai női fegyházban az iskolaszerűen berendezett munkatermekben az oktatásra is nagy figyelmet fordító nővérek felügyelete mellett, csekély díjazásért női munkákat végeztek (szövés, fonás, horgolás, hímzés, foltozás, hurkolás, fonás, főzés, mosás, kenyérsütés, kertgazdasági munka).

A javítás szükségessége hazánkban ugyan megfogalmazódott, de a gyakorlatban kevéssé valósult meg a 1860-as évek közepéig, ennek oka – amint arra az 1867-es jelentés is utal – részben az infrastrukturális hiányosságokban, a személyzet felkészületlenségében, a minősítési rendszer hiányában, az őrszemélyzet is-

16 MEZEY, 1995. 104.

17 Mezey, 1995. 105.

18 Hivatalos jelentés... 47–48.

kolázatlanságában és alkalmatlanságában, valamint az átalánybérleti rendszerben keresendő, így 1867 után a cél az európai rendszerekhez hasonló, modern fegyintézeti hálózat kiépítése volt. Ennek kialakítása kapcsán az 1867-ben készült jelentésről zajló vitákban (pl. a Pesti Naplóban 1867 áprilisában megjelenő, Tauffer Emil által indított cikksorozat) kulcskérdésként fogalmazódott meg a nevelés és az oktatás gyakorlati megvalósítása, melynek a javaslat szerint feltétele a minden felekezet számára külön alkalmazandó lelkész, évi 800 forint fizetés és lakás biztosítása mellett, illetve tanító, 500 forint + 100 forint szálláspenz javadalmazással.¹⁹

Emellett a börtönügy kérdését vizsgáló miniszteri biztosok által elkészített reformjavaslatban minden intézetben az elítéltek művelődését biztosító világi iskola, illetve a büntetés-végrehajtási személyzet és a rabok képzését is segítő könyvtár létrehozása fogalmazódott meg. E célokat a börtönt egyszersmind nevelő intézetnek is tekintő Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter is támogatta, aki az oktatás kapcsán fontos szerepet szánt az 1870-ben emigrációból hazatérő, az analfabetizmus felszámolásáért harcot indító Türr István és Irányi Dániel kezdeményezésére létrejött, elsősorban a felnőttek képzését magára vállaló Központi (majd később Budapesti) Népoktatási Körnek. A népoktatási kör alapszabálya a 7. § 9. pontjában külön is kitér a „kényszerönczök és fegyenczek taníthatása végett.”²⁰

1870-ben a néptanítók első egyetemes gyűlésének napirendi pontjai között is szerepelt a rabok oktatása, melynek a felnőttoktatás keretein belüli állami szabályozását sürgették. Irányi szerint az oktatás-nevelés során egyrészt az erkölcsileg lesüllyedt, tévútra lépetteket kell „a jóra és becsületesre” visszavezetni, másrészt az oktatás által becsületes kenyérkeresetre való felkészítés, képzés és egyúttal az önbecsülés fejlesztése a legfontosabb cél. Az első lépésként felvette a kapcsolatot a dolog- és fegyencházak vezetőivel, és 1871-től önkéntes tanárok bevonásával megindult az erkölcsi oktatás, majd 1872-től az állami fegyencházakba padokat és taneszközöket szállítottak. 1874-ben Lederer Ábrahám, a városi dologházakban folyó oktatás felügyelője a népoktatási kör támogatását kérte a kiszabadulók kezdeti életkörülményeinek javításához, hangsúlyozván, hogy a támogatás – legyen az szellemi vagy akár dologi – szükséges az intézmények kapuin kívül is, ugyanis csak így csökkenthető a visszaesők száma.²¹

A népoktatási kör, az egyéb társadalmi alapon szerveződő patronázs egyesületek (a fogházjavítók mozgalma állást foglalt a rabsegélyezés mellett, s új, egészséges börtönök építéséért szállt síkra, illetve a munkáltatás fontosságát hangsúlyozta) és a magánszemélyek támogatása mellett is komoly tanítóhiánnyal küzdöttek a büntetés-végrehajtás intézményei az 1870-es években.²² Tóth Mór a korabeli börtönök helyzetét összegző munkájában arra hívta fel a figyelmet, hogy

¹⁹ Uo. 134.; MEZEY, 1995. 153.

²⁰ GYULAY Béla: *A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története*. Budapest, OKI (reprint kiadás), 2002. 56.

²¹ Hivatalos jelentés... 64.

²² MEZEY, 1995. 172-173.

nélhol a rabok egymást tanították írni és olvasni falra szerelhető naptárakon, illetve volt olyan művelődni vágyó elítélt, aki a tanítónak saját húsadagját ajánlotta fel az oktatásáért cserébe.²³ Ugyan 1871-től megkezdődött az fegyintézetekben a szervezett oktatás, azonban komoly nehézséget jelentett, hogy átlagban egy tanítóra 184 fegyenc jutott, ráadásul a kezdő osztályok után szükség lett volna a felsőbb osztályok indítása is. Egy fegyintézeti tanítónak két-három osztályt kellett volna egyszerre több nyelven tanítania (Munkácson pl. magyar, tót, német, szerb, román és rutén fegyencek vettek részt az oktatásban), ráadásul mindezt az iskolai tanítók fizetésének töredékért (7–800 forinttal szemben Munkácson 105, Nagyenyeden 500 forintot kaptak a tanítók munkájukért, míg a segédtanító fizetése annyi volt, mint a fegyőrre, az egyes intézetek között is jelentős különbségek voltak a tanítói fizetéseket tekintve).²⁴

A hazai, központilag irányított büntetés-végrehajtási rendszer kialakításának első lépéseként az 1869. évi IV. törvény az igazszolgáltatást elkülönítette a közigazgatástól, az 1871. évi XXXIII. törvény alapján a törvényhatóságok átengedték börtöneiket és felszerelésüket az újonnan szervezett bíróságok és királyi ügyészek részére, majd az Igazságügyi Minisztérium 1874. évi 692. számú rendelete a fogházakat a királyi járásbíróságok, a börtönöket a királyi törvényszékek mellé helyezte, míg a fegyházakat az országos igazgatás alá rendelte. Végül az 1878. évi V. törvénnyel megszületett a Csemegi-kódex néven ismerté vált, a hazai büntetőjogi szabályozás első magyar nyelvű átfogó büntetőtörvénykönyve, amely bevezette hazánkban az Európában ekkor már elfogadott fokozatos rendszert.²⁵ Az 1878. évi V. törvény elkülönítette a szabadságvesztés öt különálló nemét, és megállapította az intézményrendszer kategóriáit (fegyház, államfogház, börtön, fogház, elzárás), egyúttal megteremtette a rabsegélyezés anyagi hátterét, valamint börtönépítési terveket is megfogalmaztatott (1885-ben a szegedi kerületi börtön, 1896-ban a Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház létrejött).²⁶

A modern börtönrendszer kiépülésével párhuzamosan világossá vált, hogy az elítéltek szabadulás alatti és utáni helyzetéről a sikeres társadalmi integráció érdekében egyaránt szükséges gondoskodni (az elítélteknek 1890-ben 48,2%-a visszaeső volt).²⁷ A kor szakemberei (köztük Tauffer és Pulszky) azt az elvet vallották, hogy a bűnözés három fő oka a tudatlanság, a szenvedélyesség és a szegénység, utóbbit a munka, míg előbbit a vallás és az erkölcs tarthatja „mederben”.²⁸ A felülről, állami irányítással szabályozott rabsegélyezésnek a célja a büntetés alatt állók

23 TÓTH Mór: *Tanulmányok a börtönügy terén*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda, 1874.; KERESZTY Orsolya (2012): Rabsegélyezés a dualizmus kori Magyarországon. In: *Terra Incognita. Andragógiatörténeti tanulmányok*. (Szerk. Fehér Katalin – Kereszty Orsolya). Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 149–175.

24 MEZEY, 1995. 172.

25 SZÚCS, 2009. 1–2.

26 SZÚCS, 2009. 2.; KERESZTY, 2012. 155.

27 MEGYERY István: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, Magyar. Kir. Igazságügyminisztérium, 1905. 266.

28 HEINRICH-TAMÁSKA Péter: *Kis magyar börtöntörténelem*. Budapest, Unicus Műhely, 2013.

erkölcsi és anyagi segélyezése a fegyintézetekben, illetve azokon kívüli szervezetek létrehozása és támogatása, valamint a munka és a művelődés központi megszervezése.²⁹ Az 1886. évi 18.819. számú rendelet kezdeményezte a rabsegélyező egyletek megalapítását, mely a királyi törvényszéki elnökök és királyi ügyészek feladata (1909-ben 33 rabsegélyező egylet működött) lett.³⁰

Iskolai oktatás és lelki gondozás a 19. század második felében

A fentiekben láthattuk, hogy az 1870-es évektől megindult a lelki gondozás és az oktatás államilag is támogatott megszervezése a büntetés-végrehajtás intézményeiben. Miután a fegyintézetek az Igazságügyi Minisztérium irányítása alá kerültek, annak az első intézkedései közé tartozott a rabok valláserkölcsei nevelésben, oktatásban való részesítésének biztosítása. Az intézetekhez rendelet lelkészek mellett, tanítók és segédtanítók alkalmazását írták elő, akik a rabokat napi 4–5 órában oktatták. Az 1878. november 16-án kelt 31.187. számú rendelet a tankötelezettséget a korábbi (1870) 26 éves korhatárról a 30 éves kor betöltéséig terjesztette ki, majd a büntető törvénykönyv életbelépése után, 1880. augusztus 9-én kiadott 2106. számú utasítás minden 30 év alatti fegyencet iskolakötelesnek nyilvánított és ismereteinek foka szerint a megfelelő osztályba sorolt, de egyúttal felmentést biztosított azoknak, akik birtokában voltak az elvárt elemi ismereteknek.³¹

A lelkészek a hétköznapiakon (csütörtök kivételével) 7.30 és 11 óra között hit-elemzői oktatást tartottak a különböző felekezettű és vallásismereteik alapján öt különböző osztályba sorolt raboknak, míg délután erkölcsi oktatás folyt.³² Egy-egy lelkész hetente legalább 25 órában volt köteles híveinek vallási és erkölcsi oktatást biztosítani, mivel egy intézetnek legalább 20 lelkészt (ha szükséges, további bejáró lelkészeket, illetve 6 rabbit) kellett alkalmaznia, így átlagosan hetente 500 órát fordítottak a rabok vallási és erkölcsi művelésére. A fegyintézeti lelkészek közül többen egyfajta missziós szolgálatként is tekintettek a rabok lelki gondozására. 1880 és 1884 között a hét fegyintézetben (Munkács, Illava, Lipótvár, Vác, Nagyenyed, Szamosújvár, Márianosztra) 10 658 fő elítélt tartózkodott³³, közülük 7 352 fő beszállítása előtt semmilyen vallási ismerettel nem bírt, 69%-uk egyáltalán nem tudott imádkozni.³⁴ A korabeli statisztikák szerint az 1880 és 1885 között szabadult 5 542 elítélt közül csak 636 fő (11.5%) hittanulási előmenetelét ítélték nem kellően kielégítőnek, azaz mindössze 12% hagyta el vallásos hit nélkül a fegyinté-

29 KERESZTY, 2012.

30 MÁRFI Attila: Rabsegélyezés a Dél-Dunántúlon a dualizmus alatt. *Győri Tanulmányok* 23. (2000), 155–163.

31 Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, Királyi Igazságügyminisztérium, 1885. 11.

32 Uo. 6.

33 A 10 658 fő elítéltnak 44%-a a római katolikus, 12.9%-a a görög katolikus, 19.6%-a a görög keleti, 9.2%-a a református, 14.8%-a az evangélikus, 2.8%-a az izraelita és 0.7%-a az unitárius felekezethez tartozott. Uo. 8.

34 Uo. 7.

zetét. A fennmaradt korabeli lelkészi jelentések és erkölcs-statisztikák az 1900-as évekre a letartóztatottak erkölcsi állapotának javulásáról számolnak be.³⁵

A fegyintézetekben a lelkészek mellett átlagosan két állandó tanítót és annak munkáját segítő segédtanítókat is alkalmaztak, azonban gyakran, kellő számú tanító hiányában a lelkészek (Lipótvár, Nagyenyed), de olykor még rabok is bekapcsolódtak az elemi oktatásba. A szegedi fegyházban 1885-ben Bohn Károly tanítót Gál István földbirtokos, Hillinger Samu kereskedő (szerb, román és német nyelven oktatva) és Kurucz János elítélt néptanító segítette a rabok tanításában.³⁶

A hét intézetben a 11 főállású rendes tanító közül hét elemi, három elemi és polgári iskolai képesítéssel, míg egy fő, oklevelét meg nem szerző tanítónőként volt alkalmazásban. A lelkészek közül többen egyúttal tanító képesítéssel is rendelkeztek. Minden tanító heti átlag 22 órát tanított (csütörtök kivételével napi 4–5 óra), az összes fegyintézetben 1885-ben hetenként összesen 279 órát fordítottak a rabok oktatására. Az intézetekben a tanítás céljára általában egy nagyobb, keleti fekvésű, négy-öt ablakkal rendelkező és egy-két kisebb tantermet alakítottak ki, melyek eleinte szilárdan egyúttálló társas padokkal, majd három fő számára alkalmas külön asztalokkal, 1885-re pedig újfent szilárdan összeállított, de mindenki számára külön-külön elhelyezést biztosító padokkal volt berendezve. Az előírásoknak megfelelően igyekeztek a tantermeket taneszközökkel is felszerelni (abc-falítábla, számolóta, földgömb, természettani, ipari szakoktatást szemléltető eszközök stb.). A szükséges íróeszközöket és tankönyveket minden rabnak az állam ingyen biztosította, emellett a fegyintézeti könyvtárak szolgálták a tanulók művelődését. A tanító osztály- és jegyzőkönyvet vezetett, minden óra alkalmával feljegyezve a tantárgyat és az elvégzett tananyagot, valamint a tanulók feleleti eredményeit. A tanító mellett a fegyelmet egy fegyőr segítette fenntartani.

A fegyintézeti iskola három osztályból – kezdő, haladó és haladottabbak (polgári) – állt, melyekben 11 hónapon át augusztus elejétől június végéig tartott az oktatás. A tanítás magyar nyelven folyt, de a nem magyar nemzetiségű osztályokban az első évben tanították a nemzetiségi nyelvet is. A tanulók száma az egyes osztályokban nem haladhatta meg az 50 főt, ebben az esetben párhuzamos osztályt kellett indítani. Az első osztályba általában azok léptek, akik korábban szinte egyáltalán nem részesültek elemi oktatásban, így írni, olvasni és számolni tanultak. Az 1880 és 1884 között letartóztatott 10 658 személy közül 4 084 fő járt iskolába, míg 61.6% (6 574 fő) korábban nem részesült oktatásban.³⁷ Mivel a többség az alapismereteket tekintve komoly lemaradásban volt, ezért rabok általában két évet töltöttek az első osztályban, ami így tulajdonképpen két alosztályra bomlott. A haladó osztályba, ahol az oktatás heti négy nap két-két órában folyt, azok léptek, akik kellő előismerettel rendelkeztek vagy a börtöniskola első osztályát sikeresen elvégezték. Az elemi ismeretek további gyakorlása mellett itt a tantárgyak

35 MEGYERY, 1905.

36 HEINRICH-TAMÁSKA, 2013. 295.

37 Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, Királyi Igazságügyminisztérium, 1885. 13.

történelemmel és földrajzzal bővültek. A tanulók igény szerint a haladó osztályt is végezhatték két esztendeig. A harmadik osztály – melynek elsődleges célja a fiatalkorú fegyencek értelmes állampolgárrá nevelése, annak érdekében, hogy a visszaesést elkerülve véglegesen visszatérjenek a társadalomba – tananyaga körülbelül megegyezett a polgári iskola harmadik osztályával, ahol – a mennyiség-tan mellett – elméletben ipari-mezőgazdasági és közigazgatási (adóügy, ipartörvény, cselédügy) ismereteket tanultak. A harmadik osztály is kiegészülhetett egy újabb tanévvel, így összesen egy hosszabb szabadságvesztés alkalmával 3–6 évet töltöttek tanulmányokkal a rabok. A tanulók az iskola sikeres befejezését követően tanulmányaikat lezáró bizonyítványt kaptak.

A korabeli jelentések szerint a tanítók számára nehézséget jelentett, hogy a rendelkezésre álló tankönyvek tartalmukat és módszereiket tekintve is gyerekeknek és nem a felnőtteknek íródtak. A minisztérium hosszas viták után végül a börtön-pedagógusokra bízta a felnőttek számára szükséges tankönyvek megírását, melynek támogatásához külön pályadíj-alapot létesített.³⁸

A 30. életévet betöltött raboknak nem volt kötelező az iskola, így számukra a művelődést a tanító, olykor a lelkész által vezetett erkölcsi és ismeretterjesztő felolvasások jelentették vasárnapi délutánonként. A felolvasások tárgya általában egyrészt erkölcsi célzatú volt, másrészt a mindennapi gyakorlati tevékenységekkel, ismeretekkel volt kapcsolatos (gazdaság-ipar, méhészet, takarmányozás, szőlőművelés, konyhakertészet, háziipar, kereskedelem, legfontosabb törvények: ipar-, erdő-, cselédtörvény, adófizetés, árvaügy, takarékoság, önképzés). A felolvasásokra a könyvtárban került sor, ahol heti két nap meghatározott időben, csütörtökön és vasárnap könyvosztás is volt az olvasni tudó raboknak, sőt akár a munkájukat, hivatásukat segítő könyveket saját keresetükből meg is vásárolhatták. A minisztérium külön alapot, pályadíjat hozott létre a fegyencek számára is érthető olvasmányok, művek írására, melyek a rabok között kiosztott „Jó barát” című füzetekben jelentek meg.

A fegyintézeti énektanításra azon korabeli általános felfogás alapján került sor, hogy „az ének mindenkre, még a legnyersebb emberre is szelídítőleg és nemesítőleg hat, hogy e hatás a fegyintézetekben is, ahol a kedély szelidítése és az érzelmek nemesítése iránt a legélelnebb szükség mutatkozik. (...) A fegyintézeti énektanításnak a komolyság keretéből bármily tekintetben is kilépni, vagy azon jellegét, hogy a javítási törekvéseknek csak mellékes eszköze és nem célja, figyelmen kívül hagyni, tehát e tekintetben egy szerény mértékét túllépni s a pusztá szórakoztatásnak bárcsak legkisebb jellegét felölteni: nem szabad.”³⁹ Az ének mellett a testgyakorlás és a rajztanítás is szerepelt a rendkívüli tantárgyak sorában, ez utóbbi kifejezetten a szabad életre kívánt gyakorlatias képzést adni (iparrajz). A testgyakorlásnak három célja fogalmazódott meg: elsősorban egészségügyi, másodsorban a szabadidő

38 KERESZTY, 2012.

39 Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, Királyi Igazságügy-ministerium, 1885. 28.

eltöltése, mint a „beteges” eszmék, gondolatok elterelője, harmadrészt a hadköteles férfiak későbbi esetleges katonai szolgáltra való felkészítése.

A börtöniskolai oktatásban részesülő elítéltek száma és tanulmányi előmenetele a 19–20. század fordulóján

Az Igazságügyi Minisztériumnak megküldött éves jelentések szerint az 1880 és 1884 között elítélt 10 658 főnek 3.7%-a 20 év alatti, 39%-a 20–30 év, 30.6%-a 30–40 év, 17.4%-a 40–50 év, 17.4%-a 50–60 év közötti, míg 2.3%-a 60 év feletti volt.⁴⁰ Nemzetiségi megoszlásukat tekintve: 44.1% magyar, 7.8% német, 11.7% tót, 1.4% rutén, 5.2% szerb, 1.6% horvát, 23.2% román volt, míg 5% egyéb nemzetiséghez tartozott.

Az 1880 és 1884 között a hat férfi fegyintézetbe bekerült 9 538 férfi fogvatartott korábbi foglalkozását tekintve: 51.5% napszámos és cseléd, 24.7% földműves, 13.2% iparos, gyári munkás, 2.8% önálló kereskedő, iparos, 6.5% foglalkozás nélküli, 0.1% földbirtokos volt. A 9 538 férfi közül 5 764 fő korábban nem részesült elemi oktatásban (53.2%-uk napszámos, 29.5%-uk földműves).

Iskolai oktatásban az 1879/80. és 1880/84. között részesülő 6 584 főnek 8.9%-a 20 év alatti, 35.2%-a 20–24, 47.9%-a 25–30. év közötti, míg 8%-a 30 év feletti volt. A tanulók többsége magyar (47.8%), román (18.6%) és szlovák (12.3%) nemzetiségűnek vallotta magát. A tanulók felekezeti szerinti megoszlása a következőképpen alakult: 48.5% római katolikus, 11% görög katolikus, 17.4% görög keleti, 15.3% evangélikus, 4.9% református, 2.6% izraelita és 0.3% unitárius.

A tanulók iskolai előmenetelét tekintve a 6 584 főnek 14.4%-a jelesen, 37.7%-a jól, 34.6%-a elégségesen, míg 13.3%-a elégtelenül zárta tanulmányait (lásd 1. táblázat). A három osztályt 4 381 fő végezte el, közülük 2 990 fő előtte egyáltalán nem részesült elemi iskolai oktatásban.

1. táblázat: Az elítéltek iskolai eredményei 1880–1884. között

Osztály	Jeles	Jó	Elégséges	Elégtelen	Összesen	%
I. Kezdő	553	1535	1474	464	4026	61.1
II. Haladó	257	768	460	276	1761	26.8
III. Polgári	138	181	345	133	797	12.1

Forrás: *Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, 1885. 22.*

Az iskolai eredményesség kimutathatóan összefüggésben volt az életkorral, ugyanis a fiatalabb és nőtlen férfiak teljesítettek a legjobban, a nemzetiségi megoszlást is figyelembe véve a legsikeresebbek a magyar nemzetiségűek voltak, őket követték a német, a szláv és a román rabok. A felekezeti hovatartozást tekintve a sorrend: római katolikus, evangélikus, református, izraelita, görög katolikus és végül a görög keletiek.

⁴⁰ Uo. 13.

2. táblázat: A tanításban részesülő elítéltek és tanulmányi eredményeik megoszlása az egyes tanévekben

Intézet jellege Magyarországon	Intézetek száma	Összes fogvatartott száma	Tanítók száma	Tanításban részesült				Tanítás eredménye		
				Férfi	Nő	Együtt	%	Jól megtanult olvasni	Elemi ismeretekre tett szert	Magasabb oktatást nyert
1895/96. tanév										
Fegyintézeti és kerületi börtöniskolák	9	7 761	16	1 485	230	1 715	22.10	935	538	47
Törvényszéki fogháziskolák	31	20 191	33	2 946	14	2 960	14.66	1 371	1 102	184
Összesen	40	27 952	49	4 431	244	4 675	16.72	2 306	1 640	231
1900/01. tanév										
Fegyintézeti és kerületi börtöniskolák	9	6 878	17	159	104	1 963	28.54	940	790	233
Törvényszéki fogháziskolák	29	17 841	29	261	13	2 634	14.76	1 247	1 283	104
Összesen	38	24 719	46	4480	117	4597	18.59	2187	2073	337
1905/06. tanév										
Fegyintézeti és kerületi börtöniskolák	9	6 522	18	2 220	117	2 337	35.83	1 115	946	264
Törvényszéki fogháziskolák	33	67 563	35	3 640	90	3 730	5.52	1 724	1 205	528
Összesen	42	74 085	53	5 860	207	6 067	8.19	2 839	2 151	792
1910/11. tanév										
Fegyintézeti és kerületi börtöniskolák	9	6 204	20	1 838	149	1 987	32.0	601	1 060	169
Törvényszéki fogháziskolák	35	22 818	38	4 425	172	4 597	20.1	1 594	2 551	201
Összesen	44	29 022	58	6 263	321	6 584	22.7	2 195	3 611	370

Forrás: MSÉ, 1896, 1901, 1906, 1911.

Az elítéltek foglalkozási megoszlását is vizsgálva a földművesek és az iparosok értek el jó eredményt, míg az elkövetett büntetet is figyelembe véve a vagyon ellen elkövetett bűntett esetében a kevesebb tehetség, de több igyekezet volt tapasztalható, míg az emberi élet ellen elkövetett bűntettnél mindez pont fordítva alakult: élesebb felfogás, de kevesebb kitartás volt jellemző.⁴¹

Az állam a dualizmus időszakában jelentős anyagi erőfeszítést tett a börtöniskolák megszervezése és tanítókkal való ellátása érdekében (lásd 2. táblázat), azonban az oktatásban részesülő rabok aránya az első világháborúig nem érte el a célul kitűzött 30%-ot. A hiányosságok ellenére a magyarországi börtönökben folyó oktatásról a kor jogtudósai közül többen elismerően nyilatkoztak – például az 1885-ben az ipariskolai képzést is nyújtó váci intézetbe látogató brünni törvényszéki elnök, Conrad Scharrer, aki igen pozitív képet festett: „Ha Magyarország minden irányban ily mérvben haladt volna, vajmi kevés bajban szenvedne.”⁴²

Összegzés

A dualizmus időszakában a parlament és az igazságügyi kormányzat is jelentős erőfeszítést tett a magyar börtönügy megreformálása érdekében, 1867 és 1874 között kidolgozták azokat a korszerű jogszabályokat, melyek megteremtették az alapot az új büntetőtörvénykönyv végleges kodifikálásához, amely ha nem is az eltervezett formában és célok mentén, de átalakította és jelentősen modernizálta az intézeteket.

A büntetés-végrehajtási rendszer reformja hazánkban egyszersmind szemléletváltást is eredményezett a szabadságvesztésre ítélték sorsáról való gondolkodásban. A hangsúly egyre inkább a társadalmi integrációra helyeződött, és elfogadottá vált, hogy ennek sikere nagymértékben függ a büntetés alatt és után nyújtott támogatástól, melyről a dualizmus időszakában úgy vélték: egyrészt a börtönökben szervezett valláserkölcsi nevelés és oktatás révén, másrészt a szabadulást követően a rabsegélyezés és patronázs egyesületek karitatív segítségével biztosítható.

Eleinte a népoktatási kör kezdeményezésére, majd a törvényi szabályozást követően minden intézetben létrejött a börtöniskola, melynek tanítói és lelkészei gyakran áldozatos munkával igyekeztek hozzájárulni a rabok szellemi és lelki művelődéséhez. Bár a börtöniskolák számos hiányossággal küzdöttek, olykor az előírásokat sem tartották be, azonban az általuk, elsősorban a fiatal, illetve falusi elítéltek számára nyújtott egészségügyi és szakmai képzések egyértelműen – a korszakban nem eredménytelenül – társadalmi beilleszkedésüket szolgálták.

41 Lásd részletesebben: Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, Királyi Igazságügyminisztérium, 1885. 23–24.

42 Idézi: HEINRICH-TAMÁSKA, 2013. 346.

Irodalom

- DÁVID Lilla: *A hazai pártfogó felügyelet intézkedésének szerepe a fiatalok bűnelkövetésének megelőzésében*. Doktori Disszertáció, Pécs, PTE Állami- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, 2013.
- GYULAY Béla: *A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története*. Budapest, OKI (reprint kiadás), 2002.
- HEINRICH-TAMÁSKA Péter: *Kis magyar börtöntörténelem*. Budapest, Unicus Műhely, 2013.
- Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben. Buda, Igazságügyministerium, 1868.
- KAPA-CZENCZER Orsolya: *Fiatalok szabadságvesztés büntetése – különös tekintettel a nevelés kérdésére*. Doktori Disszertáció, Budapest, KRE Állami- és Jogtudományi Kar, 2008.
- KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2012.
- KERESZTY Orsolya (2012): Rabsegélyezés a dualizmus kori Magyarországon. In: *Terra Incognita. Andragógiai történelmi tanulmányok*. (Szerk. Fehér Katalin – Kereszty Orsolya). Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 149–175.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam IV–XIX. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, Athenaeum, 1896.; 1901.; 1906.; 1911.
- MÁRFI Attila: Rabsegélyezés a Dél-Dunántúlon a dualizmus alatt. *Győri Tanulmányok* 23. (2000), 155–163.
- MEGYERY István: *A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek*. Budapest, Magyar. Kir. Igazságügyministerium. 1905.
- MEZEY Barna: *A büntetőjogi felelősségre vonás intézményi hátterének kialakítása a 18–19. században. Az önálló magyar büntetés-végrehajtás jogi és szervezeti kereteinek kiépítése*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1990.
- MEZEY Barna: *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Budapest, Osiris-Századvég Kiadó. 1995.
- MEZEY Barna: A nevelés és a javítás gondolatának megjelenése a börtönügy történetében. *Börtönügyi Szemle* 26. 2007. 3. 13–24.
- MEZEY Barna: *A fenyítőházak forradalma. A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.
- Oktatás a Magyar Királyi Országos Fegyintézetekben. Budapest, Királyi Igazságügyministerium, 1885.
- PULSZKY Ágost – TAUFFER Emil: *A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra*. Pest, Emich G., 1867.
- RÉSÓ ENSEL Sándor: *Fegyházi reform Magyarországon*. Pest, Khór és Wein, 1868.
- SZÚCS András: A végrehajtási fokozat megváltoztatásának elméleti és gyakorlati kérdései. *Börtönügyi Szemle* 28. 2009. 4. 1–18.
- TÓTH Mór: *Tanulmányok a börtönügy terén*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda, 1874.
- VÓKÓ György: *A magyar büntetés-végrehajtási jog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.